

LISANDUSI SAKSA ORDU LIIVIMAA HARU ISIKKOOSSEISULE: ORDU VAIMULIKKOND 13.–15. SAJANDIL

Ursula VENT

Eesti Humanitaarinstituut. Kontaktaadress: Sõle 11–46, EE-0006 Tallinn, Eesti

On käsitletud Saksa Ordu Liivimaa haru vaimulikkonda 13.–15. sajandini, nende päritolu ja haridust ning antud ülevaade teema historiograafiast ja ordu kleeuse prosopograafilise uurimisega seonduvatest metodoloogilistest probleemidest. Selgub, et ordu vaimulikkonna päritoluregioon ei kattu rüütelvendade rekruteerimispiirkonnaga. 15. sajandi esimesel poolel toimus vaimulikkonna osas ordu Preisimaa ja Liivimaa haru vahel tihedat mõlemasuunalist liikumist. Paljud Preisimaa linnadest pärit orduvaimulikud olid haritud ja tõusid Liivimaal kõrgetele ametikohtadele.

Saksa Ordu kujunes Läänemere ruumis oma kahe haru ühistegevuse mõjul oluliseks sõjaliseks ja poliitiliseks dominandiks. Ilmselt seetõttu käsitleti teda pikka aega vaid väljastpoolt kui poliitilist subjekti, ning ka seda enamasti Preisimaa-keskselt, identifitseerides Saksa Ordu kitsalt Preisi orduriigiga. Baltisaksa ajalooline traditsioon kirjeldas küll Liivimaa olustikku, ent valdavalt ikka klassikaliselt "sündmuste ajaloo" platvormilt, keskendudes peamiselt ordu ja piiskoppide võimuvõitluse kajastamisele. Kohalik rahvuslik ajalooteadus lõi uue, eestlasekeskse ajalookontseptsiooni, kus muutusid tähtsaks teised aspektid ja kus Saksa Ordule kui vaimulikule korporatsioonile eraldi tähelepanu ei jätkunud.

1950. aastad tõid aga ordu uurimisse murrangu. Selle tähtsaim eeldus oli ordust loodud kujutluse depolitiseerimine. Lisandusid mitmed uued vaatenurgad¹ – majanduslik, sotsiaalne, kultuuriline ja religioosne – ehk teiste sõnadega, "uurimisobjektiks muutus ordu ise kui fenomen"². Seesuguselt pinnalt oli

¹ Uue laine uurimustest väärivad eriliselt esiletõstmist artiklid **Maschke, E.** Die inneren Wandlungen des Deutschen Ritterordens. – Rmt.: Geschichte und Gegenwartsbewußtsein. Festschrift für H. Rothfels zum 70. Geburtstag. Göttingen, 1963, 249–277; **Maschke, E.** Der Ordensstaat Preussen in seinen deutschen und europäischen Beziehungen. – Ostdeutsche Wissenschaft, 1961, VIII, 187–204.

² **Raudkivi, P.** Tee Akkonist Viini läbi Liivimaa. – Looming, 1995, 9, 1255–1263.

võimalik ületada saksa ja poola ajaloo teadvuses ordu suhtes väljakujunenud vastandlikud stereotüübid ning jõuda tänaseks juba rohkesti vilja kandnud dialoogi ja koostööni.

Ühena uutest lähenemisnurkadest tõi M. Hellmann päevakorda Saksa Ordu liikmeskonna prosopograafilise uurimise vajaduse.³ Just see võib anda tähtsa võtme ordu kui äärmiselt keerulise ja mitmekihilise nähtuse mõistmiseks. Orduvendade sotsiaalse tausta tundmaõppimine heidaks valgust orduisse astumise motivatsioonile, orduisestele sotsiaalsetele suhetele ja orduvendade kodumaalt pärinevatele kultuurilistele mõjutustele.

On selge, et esmalt pöördus ajaloolaste huvi rüütelvendade poole. Kõige paremad võimalused nimetatud uuringute korraldamiseks valitsesid Liivimaa orduharu liikmeskonna osas, sest siin olid vajalikud eeltööd juba tehtud – ajaloolaste käsutuses oli korralik publitseeritud ja süstematiseeritud allikabaas ja L. Arbusow sen. koostatud ordu liikmeskonna kataloog.⁴ Nii on Saksa Ordu Liivimaa haru isikkoosseisu kohta praeguseks ilmunud juba neli suuremahulist uurimust.⁵ Teiste ordu liikmeskonna kategooriate, hallmantlite ja vaimulikkonna, prosopograafilise uurimise tarvet on küll korduvalt rõhutatud, ent sisulistest ja praktilistest kaalutlustest lähtudes on nad jäänud esialgu tagaplaanile.⁶

Ordu vaimulikkonna uurimisel oli teedrajav poola ajaloolase K. Górski artikkel Kulmi toomkapiitlist. Selles juhtis ta tähelepanu Saksa Orduga ühendatud ja ordupreestritest koosnevatele toomkapiitlitele Preisimaal ning toomhärjade kaalukale panusele orduriigi funktsioneerimisse.⁷ Kahjuks pole tema tehtud algatus seni märkimisväärselt järgijaid leidnud.

³ **Hellmann, M.** Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens. – Historisches Jahrbuch, 80. Jahrgang. Freiburg, 1961, 126–142.

⁴ **Arbusow, L.** Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (Jb. f. Gen.) 1899. Mitau, 1901, 27–136.

⁵ **Scholz, K.** Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Herkunft livländischer und preußischer Deutschordensbrüder. Phil. Diss. Münster, 1969; **Wojtecki, D.** Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 3.) Wiesbaden, 1971; **Fenske, L., Militzer, K.** Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12.) Köln; Weimar; Wien, 1993; **Neitmann, S.** Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im livländischen Deutschen Orden. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Beiheft 3.) Köln, 1993.

⁶ Hallmantlite kohta vt. **Maschke, E.** Die Schäfer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen. – Rmt.: Domus Hospitalis Theutonicorum. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 10.) Bonn; Godesberg, 1970.

⁷ **Górski, K.** Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zur Bedeutung der Priester im Deutschen Orden. – Rmt.: Die Geistlichen Ritterorden Europas. Koost. J. Fleckenstein, M. Hellmann. (Vorträge und Forschungen, 26.) Sigmaringen, 1980, 329–337. Vt. ka **Górski, K.** Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen. – Rmt.: Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Koost. Z. H. Nowak. (Ordines Militares – Colloquia Torunensia historica, I.) Torun, 1983, 16–29.

Oma osa ordu vaimuliku tiiva väärtustamisele on andnud uuenenud Saksa Ordu vaimulikest liikmed ise.⁸ Esimese tõsisema katsena väärib esiletoomist ordumeister M. Tumleri kirjutatud ordu ajaloo üldkäsitlus⁹, kus ordupreestritele ja ordu sisemisele elukorraldusele, sealhulgas ka religioossusele, on pööratud tavapärasest märksa suuremat tähelepanu. Kahjuks tugines ta ajalist mõõdet eirates peamiselt ordu statuutidele ja teistele normatiivse sisuga allikatele, mistõttu raamatu lehekülgedelt vaatab vastu ordu siseelu kujutatav teoreetiline ideaalpilt. Hiljem on ilmunud ordupreester E. Volggerilt veel üks ordupreestrite institutsiooni ülesandeid ja tähendust laiahaardeliselt hõlmata püüdev uurimus.¹⁰ Selles on antud ülevaade vaimulike osast Saksa Ordus tema asutamisest kuni tänapäevani. Töö suhteliselt väike maht ei võimalda ajaloolisse ainesse süvitsi minna. Artikkel on kirjutatud vaid sekundaarliteratuuri põhjal, on üldistava iseloomuga ega lisa juba teadaolevale sisuliselt mitte midagi uut juurde.

Märksa paremaid tulemusi on saavutanud kitsamate üksikküsimustega tegel-
nud uurijad. C. Gufler on kirjutanud Saksa Ordule Tirolis kuulunud kiriklikest
valdustest ja sealsete koguduste vaimulikust teenimisest ordupreestrite poolt.¹¹
Tööst ilmneb, kuivõrd erinevates tingimustes tegutses ordu Saksamaal võrreldes
Preis- või Liivimaaga ja kuivõrd teistsugune oli neis paigus ordupreestrite
funktsioon ja tähendus. Lõuna-Saksamaa ja eriti Tirolil ordukonvendid koos-
nesid keskajal valdavalt preestritest, kes andsid kaaluka panuse oma piirkonna
pastoraalsele hooldamisele.

Olulist teavet ordu vaimulikkonna kaardistamiseks lisavad mitmed üksik-
isikute biograafiatel rajanevad uurimused. Eriti tuleks esile tõsta H. Boockmanni
artiklit Euroopa ülikoolides ordu stipendiaatidena õigust õppivatest üliõpilastest
ja selle põhjalikku prosopograafilist lisa.¹² B. Jähnigi artiklid on pühendatud
Preisimaa orduametnike elulugudele.¹³ Ordu peaprokuraatorite aruannete publi-

⁸ Reformatsioon, vastureformatsioon ja territoriaalsed kaotused põhjustasid 16. sajandil Saksa Ordu sekulariseerumise ja allakäigu. Pärast Napoleoni sõdasid algas aga Austrias Habsburgide toetusel uus tõus. Kuna ordu uueks põhifunktsiooniks sai keisri tahtl karitatiivne tegevus, hakkasid vaimulikud selles üha tähtsamat osa etendama. 1850. aastatel asutati esimesed preestrite konvendid koos nende juures töötavate preestrite seminaridega. Teisenemine kulmineerus 1929. aastal, kui ordu reformiti puhtalt vaimulik-klerikaalseks ühenduseks.

⁹ **Tumler, M.** Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1955.

¹⁰ **Volgger, E.** Die Priester im Deutschen Orden. – Rmt.: Der Deutsche Orden in Tirol. Die Ballei an der Etsch und im Gebirge. Koost. H. Noflatscher. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 43.) Bozen; Marburg, 1991, 43–70.

¹¹ **Gufler, C.** Die Pfarreien. – Rmt.: Der Deutsche Orden in Tirol. Die Ballei an der Etsch und im Gebirge. Koost. H. Noflatscher. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 43.) Bozen; Marburg, 1991, 438–460.

¹² **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten des Deutschen Ordens. Studium, Studienförderung und gelehrter Beruf im späteren Mittelalter. – Rmt.: Festschrift für H. Heimpel. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 36, II.) Göttingen, 1972, 313–375.

¹³ **Jähnig, B.** Andreas Pfaffendorf OT. Pfarrer der Altstadt Thorn (1425–1433). – Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1981, 7, 161–187; **Jähnig, B.** Biographisches zu einigen preußischen Bischöfen und Hochmeisterkaplänen. – Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 1989, 11, 69–85.

katsioonis pööravad selle koostajad K. Forstreuter ja H. Koeppen põhjalikes ees-
sõnades ja kommentaarides suurt tähelepanu ordu diplomaatidele kui isikutele.¹⁴

Orduvaimulikest Saksa Ordu Liivimaa harus, nendest kui isikutest ega nende
kanda olnud tööloikudest pole kirjutatud veel ühtegi suuremat uurimust. Ainsa
erandina tuleb märkida kahe kuulsa orduusse kuulunud Riia peapiiskopi biograa-
fiad – B. Jähnigilt Johann von Wallenrode oma¹⁵ ning G. Kroegerilt Silvester
Stodewescheri oma¹⁶.

Sellega võib spetsiaalselt orduvaimulikele pühendatud historiograafia-
lae praeguseks joone alla tõmmata. Et aga teema on suhteliselt uus ja näib muutuvat
üha aktuaalsemaks, säilib lootus sellele varsti lisa saada.¹⁷

Tänu senistele prosopograafilistele uurimustele on teada, et hiljemalt 13. sajandi
keskpaigast alates oli Saksa Ordu Liivimaa haru oma rekruteerimispoliitika
Preisli orduharust ja kõrgmeisterist peaaegu täiesti sõltumatu. Mõõgavendade
traditsiooni jätkuna jäi Liivimaa tihedamalt seotuks Põhja-Saksamaa, Vestfaali ja
Reini piirkonnaga, samas kui Preisimaal oli ülekaal Kesk- ja Lõuna-Saksamaalt
saabunud ordurüütlitel. Seetõttu kasutati Liivi orduharus keskalamsaksa, Preis-
maal aga keskülemsaksa keelt. Enamikku ordurüütleid ei saadetud siia Saksamaa
konventidest, vaid värvati Liivimaa meistri esindajate poolt spetsiaalselt Liivi-
maa jaoks.¹⁸ 15. sajandi esimesel poolel esines küll juhtumeid, et kõrgmeister
saatis mõned tülikad, distsipliini vastu eksinud või intrigaanidest Preisimaa ordu-
vennad karistuseks Liivimaale, ent seda tuleb pidada siiski erandiks. Niisugused
isikud ei andnud Liivimaal tooni ja tegid üldjuhul kõik, et ülekohtune "asumi-
selesaatmine" võimalikult pea tühistataks.¹⁹ Nii võib konstateerida, et rüütel-
vendade osas oli nii Preisli kui ka Liivi orduharu liikmeskond kindlalt piiritletud
ja vastastikust regulaarset vahetust või liikumist nende vahel ei toimunud.

Kas eeltoodu kehtib lisaks rüütelvendadele ka teiste liikmeskonna kate-
goriate kohta? Järgnevas on vaadeldud vaimulikke vendi. Mitmed uurijad on
oletanud, et mõlema orduharu vaimulikkond võis koosneda peamiselt preisli- ja

¹⁴ Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie, 1–4. Koost.
K. Forstreuter, H. Koeppen. (Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, 12,
13, 21, 32.) Göttingen, 1960–73.

¹⁵ Jähnig, B. Johann von Wallenrode O.T. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen
Ordens, 24.) Bonn; Godesberg, 1970.

¹⁶ Kroeger, G. Erzbischof Silvester Stodewescher und sein Kampf mit dem Orden um die
Herrschaft über Riga. Phil. Diss. in Tübingen. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte,
1930, 24, 147–280.

¹⁷ Kõige värskem autorile teadaolev üllitis, mis sinse teema seisukohalt oluline on, käsitleb
Preisimaa linnu kui Saksa Ordu rekruteerimisbaasi: Tandecki, J. Obywatele miast pruskich w
Zakonie krzyżackim [Preisimaa linnade kodanikud Saksa Ordus]. – Rmt.: Zakon krzyżacki a
spoleczenstwo państwa w prusach [Saksa Ordu ja tema Preisli riigi ühiskond]. Koost.
Z. H. Nowak. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Rocznik 86, Zeszyt. 3.) Torún,
1995. J. Tandecki jõudis järeldusele, et linnadest pärit preestrite karjäärivõimalused olid Saksa
Ordu institutsioonides märksa suuremad kui näiteks naaberriigis Poolas.

¹⁸ Fenske, L., Militzer, K. Ritterbrüder, 61–62.

¹⁹ Samas, nr. 181, 408, 613, 631, 754, 806, 973, 979.

liivimaalastest²⁰, ent seni on see seisukoht jäänud kahjuks eriuurimustega kinnitamata. Milline oli ikkagi Saksa Ordu vaimulikkonna koosseis Liivimaal 13.–15. sajandil ja milliseid järeldusi võiks selle põhjal teha Liivimaa orduharu vaimulikkonna rekruteerimise kohta?²¹

Allikate seis ei luba sellele küsimusele täpselt vastata. Ehkki aastatest 1202–1500²² on teada 248 oletatava ordupreestri isikud, *resp.* nimed, tekivad nende prosopograafilisel uurimisel mitmed probleemid, mis teevad teema käsitlemise keerukaks ja takistavad selgete järelduste tegemist.

1. Erinevalt ordurüütlistest pole vaimulike puhul enamasti võimalik ordu täisliikmeid ordu teenistuses seisnud ilmikvaimulikest täie kindlusega eristada. Ordu statuutides on fikseeritud veel ka kolmas, vahepealne variant – familiaaride institutsioon.²³ Saksamaal olid paljud ordu patronaadi alla kuulunud kirikutes teeninud preestrid just sel viisil orduga seotud. Liivimaal ei saa seda ühegi preestri puhul dokumentaalselt kinnitada. Nimetatud võimalusele viitavad aga näiteks olukorrad, kus ordumeister või komtuurid tegelesid mõne vaimuliku pärandiküsimustega. Seda arvestades ei hakanud siinkirjutaja erinevate vaimulike orduga seotuse juriidilise vormi üle alusetult spekuldeerima ja võttis võrdsetel alustel analüüsi alla kõik orduga faktiliselt tihedasti seotud isikud. Kuna kaas-aegsetes allikates nende staatust enamasti eraldi ei mainita, sunnib see pigem järeldama, et vaimulike puhul, kes mängisid rüütliordus siiski teisejärgulist rolli, ei peetudki seda eriti oluliseks.

2. Ordu vaimulikkonna isikkoosseisu ja tegevuse kajastumine allikates kolme sajandi lõikes on väga katkendlik ja ebahütlane. Ühelt poolt on see tingitud allikate iseloomust ja sisust, teisalt aga allikmaterjali progresseeruvast kasvust ja mitmekesisest. Aktiivse misjoni ajajärgul 13. sajandi algul oli ka ordupreestrite tegevus mõnevõrra suurema tähelepanu all. Kõige vaesemad on 13. sajandi teine ja 14. sajandi esimene pool, kus orduga seonduvaid vaimulikke mainitakse vaid Saksa Ordu sõlmitud lepingute tunnistajate loetelus. Kõige rohkemat ainet pakub uurijaile 15. sajand.

²⁰ Fenske, L., Militzer, K. Ritterbrüder, 798; Wenskus, R. Das Ordensland Preußen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts. – Rmt.: Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert. Koost. H. Patze. (Vorträge und Forschungen, 13.) Sigmaringen, 1970, 370; Górski, K. Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen, 21; Boockmann, H. Der Deutsche Orden: Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. 4. Aufl. München, 1994, 192.

²¹ Järgnev käsitlus põhineb siinkirjutaja poolt Eesti Humanitaarinstituudis kaitstud diplomitööl "Vaimulikkond Saksa ordu Liivimaa harus 13.–15. sajandil: päritolu, haridus, karjäärimustrid" (Tallinn, 1996. Käsikiri autori valduses).

²² Vaadeldava perioodi alguseks ei ole võetud Saksa Ordu Liivimaale laienemise aastat 1237, vaid juba Mõõgavendade Ordu loomine 1202. aastal. Kahe rüütliordu side ei rajanenud ju mitte ainult juriidilisel järjepidevusel. 13. sajandi keskpaiku oli Saksa Ordus veel üsna suur hulk mõõgavendade ridadest pärinevaid mehi. Eriti puudutab see vaimulikke, kes ei osalenud otseselt lahingutegevuses ja kelle eluiga oli seetõttu ilmselt pikem.

²³ Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. Koost. M. Perlbach. Halle, 1890, R. 32.

3. Eelnenuga seondub vaimulikkonna rühmade ebaproportsionaalne esindatus allikates. Kõige paremini on end tulevastele põlvedele jäädvustanud meistri kantseleis ja diplomaatias tegutsenud mehed ning muidugi ordu liikmetest kõrgemad prelaadid, esmajoones piiskopid. Kõige vähem informatsiooni on paraku arvukaima orduvaimulike kategooria – koos rüütlitega konventides elanud preesterkonna kohta.

4. Ordu Liivimaa haru vaimulikkonna regionaalse päritolu määramine on suurema või väiksema tõenäosusega võimalik viiel põhijuhul: isiku nimes sisaldub viide geograafilisele punktile; isikut saab nime järgi seostada mõne teadaoleva perekonnaga; ürikus on märgitud diötsees, mille alla see vaimulik kuulub, s.t. kus ta on vaimulikuks pühitsetud; allikatest selgub, kus elavad isiku vanemad või lähemad sugulased; allikatest selgub, kust on vaimulik Liivimaale tulnud või kust ta pärit on. Sealt edasi on järgmine samm vaimulike sotsiaalse päritolu määramine. Vaid Liivimaaga seonduvaid allikaid kasutades on see napi lähtematerjali tõttu enamasti võimatu. Ilmselt oleks edaspidi perspektiivikas otsida vaimulike isikuandmeid ka nende oletatava päritoluregiooni allikatest, nagu seda on tehtud rüütelvendade puhul. See on aga äärmiselt töömahukas ettevõtmine. Sealjuures tuleb arvestada, et valdav osa ordupreestritest, eriti 13.–14. sajandil, esineb allikates vaid eesnime pidi. See ei võimalda nende tausta kohta teha mingeid järeldusi.

5. Saksa Ordu vaimulikkonda ei saa vaadelda ühtse ja homogeensena. Tegelikult oli selle spekter väga lai, hõlmates kõiki pühitsusastmeid ja ulatudes sotsiaalsel skaalal lihtsast preestriõpilasest piiskopini. Siia kuuluvad jumalateenistuste pidamisele ja hingehoiutööle pühendunud, koos ordurüütlitega paiksel konventides elanud preestrid, ordule kuulunud kirikute vaimulikud, komtuuride ning foogtide kirjutajad, ordumeistri kantseleis ja ordu diplomaatias rakendatud vaimulikud (meistrite kaplanid, kantslerid, sekretärid ja kirjutajad, Liivimaa meistri isiklikud prokuraatorid ja juristid ning notarid), 1290. aastast ordusse inkorporeeritud Kuramaa toomkapiitli liikmed, Saksa Ordu ridadest Liivimaa piiskopkondade etteotsa määratud isikud või need Saksa Ordu toetusel aujärjele tõusnud piiskopid, kes pidid ametisse asudes ühtlasi ka ordu liikmeks astuma. Loomulikult ei kulgenud kõigi nende tee Liivimaale ühte ja sama trajektoori pidi, vaid järgis mitmesuguseid ordusiseseid hierarhiaskaeme.

6. Teoreetiliselt peaksid Saksa Ordu vaimulikkonna hulka kuuluma veel ajavahemikul 1394–1423 ja aastast 1452 kuni ordu Liivimaa haru eksistenti lõpuni sellesse inkorporeeritud Riia toomkapiitli liikmed.²⁴ Tegelikuses oli nende orduga

²⁴ Sellest seisukohast näib lähtuvat näiteks L. Arbusow sen. (*Arbusow, L. Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. 4. Aufl. Riga, 1918, 119; *Arbusow, L. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis in's 16. Jahrhundert*. – Jb. f. Gen. 1900. Mitau, 1902, 33–80; 1901. Mitau, 1902, 1–160; 1902. Mitau, 1904, 39–134. L. Arbusow jun. poolt lõpule viidud viimases, täiendavas osas (*Arbusow, L. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis in's 16. Jahrhundert*. – Jb. f. Gen. 1911–13. Mitau, 1914, 1–432) ei olnud selles vist enam päris kindlad ja jäeti toomhärrade orduline kuuluvus fikseerimata.

seotus siiski väga suhteline ja formaalne. *De jure* kuuluti küll ordu koosseisu, *de facto* elati aga edasi augustiinliku traditsiooni vaimus ja jäeti ordu tehtud ettekirjutused enamasti arvestamata. Et toomhärрад täiendasid ise, ordumeistriga konsulteerimata, kapiitli koosseisu, on alust arvata, et suurem osa kanoonikutest ei olnud tegelikult Saksa Ordu liikmed, ehkki kandsid Riia toomhärра riietusena ettenähtud valget ordupreestri rüüd.²⁵ Ka liturgika valdkonnas avaldus Riia toomkapiitli sõltumatus Saksa Ordust. Riia kalendrisse märgiti pühi, mida ordu ei pühitsenud, ja ei tähistatud ordu generaalkapiitli poolt kogu ordu territooriumil kehtestatud tähtpäevi. Riia kiriku liturgilistest raamatutest ei leia jälgi ordule eriomastest riitustest ja liturgilistest tavadest. Riia toomhärрад ei kasutanud vist ka kapiitliseselt kanooniliste tundide pidamisel ordu breviaari ehk Notulat.²⁶ Eeltoodu sunnib arvama, et Riia toomkapiitli inkorporeerimise lugu on teema, mis nõuab veel senisest põhjalikumalt ja mitmekülgsemalt analüüsi. Uuringute praegust seisut arvestades ei ole Riia kanoonikute käsitlemine ühtse orduvaimulike grupina ilmselt kuigi mõttekas.

Eelnimetatud metodoloogiliste probleemidega arvestades on tehtud seni teadaolevate orduvaimulike päritolu kohta mõningaid kokkuvõtlikke järeldusi (vt. tabel).

Mõõgavendade Ordu perioodist ei ole viidet ühegi preestervenna päritolule. Oletatavasti saabusid preestrid Liivimaale samadest alamsaksakeelsest piirkondadest, kust enamik rüütleidki, ja võeti seejärel kohapeal orduusse vastu. Seesugusele asjade käigule viitab lõik Läti Henriku kroonikast: "Selsamal ajal [1208. a.] saatis Jumal oma kiriku lohutuseks õige palju vaimulikke mehi (*viros religiosos*) Väina äärde: tsistertslaste ordu abti Florenciuse, Kölni kiriku kanooniku Roberti, breemenlase Conradi ja mõningaid teisi. Mõned nendest valisid püha eluviisi rüü Daugavgrivas, mõned sõjateenistuse vendade juures, mõned asusid jutlustamistöele."²⁷

²⁵ 1421. aastal teatas Liivimaa meister kõrgmeistrile, et Riia toomhärрад on oma kapiitlisse temaga kooskõlastamata uusi liikmeid juurde võtnud ja peavad seda hoolimata paavsti bulladest ka edaspidi enda õiguseks (Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Registern, I, 1–12; II, 1–3. Koost. F. G. v. Bunge. Reval/Riga–Moskau, 1853–1914 (LUB). 5, nr. 2522; vt. ka Jähnig, B. Die rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii (1418–1424). – Rmt.: Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte. Koost. U. Arnold. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 20.) Marburg, 1978, 94). 1424. aastal riietati vastvalitud toomhärра Andreas Patkul ordumeistri proteste ignoreerides tollal veel kapiitli liikmetele kohustuslikuna kehtivasse Saksa Ordu rüüsse (LUB 7, nr. 74, 77).

²⁶ Bruiningk, H. v. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. (Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 19.) Riga, 1903–04, 36–37.

²⁷ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis. Tallinn, 1982, XII, 5. F. Benninghoveni arvates kirjeldab Henrik üldse esimeste Mõõgavendade Ordu preestrite saabumist, milles võib siiski kahelda (Benninghoven, F. Der Orden der Schwertbrüder, 431–432). Näib, et tegu oli tsistertslastega. Kas nad pärinesid aga kõik Vestfaalist Marienfeldi kloostrist, nagu arvab Benninghoven, või ka mujalt, jääb paraku selgusetuks. Vt. Schmidt, W. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja, XXIX–XXX (1939–1940). Helsinki, 1941, 33–36.

Liivimaa orduvaimulikkonna päritolu*

Aeg**	Teadaolevaid orduvaimulikke	Päritolu määratav	Preisimaalt	Liivimaalt	Saksamaalt
13. saj.	39	3	–	1	2
14. saj. I pool	53	8	–	2	6
14. saj. II pool	37	16	5	4	7
15. saj. I pool	73	34	21	7	6
15. saj. II pool	46	18	9	5	4
Kokku	248	79	35	19	25

* Andmete aluseks on kaks põhjalikku kataloogi **Arbusow, L.** Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1899. Mitau, 1901, 27–136; **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis in's 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900. Mitau, 1902, 33–80; 1901. Mitau, 1902, 1–160; 1902. Mitau, 1904, 39–134; 1911–13. Mitau, 1914, 1–432. Neid on revideeritud ja täiendatud hiljem avaldatud tähtsamate Saksa Ordu puudutavate allikpublikatsioonide alusel: Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, I, II. Koost. O. Stavenhagen, L. Arbusow, A. Bauer. Riga, 1907–34; Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie, 1–4. Koost. K. Forstreuter, H. Koepfen. (Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, **12, 13, 21, 32.**) Göttingen, 1960–73; Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. I, **1–3.** Koost. E. Joachim, W. Hubatsch. Göttingen, 1948–73; II. Göttingen, 1948; **Arbusow, L.** Römischer Arbeitsbericht, I. (Acta universitatis Latviensis, **XVII.**) Riga, 1928, 285–423; II. (Acta universitatis Latviensis, **XX.**) Riga, 1929, 475–657; III. (Series nova secundum ordines divisa, Philologorum et philosophorum ordinis series, **I.**) Riga, 1930, 65–160; IV. (Series nova secundum ordines divisa, Philologorum et philosophorum ordinis series, **II.**) Riga, 1931, 279–398.

** Isikud paiknevad ajateljel Liivimaal esmamainimise daatumi järgi.

Ülejäanud 13. sajand on andmete poolest peaaegu niisama vaene. Arvatavasti kattus selgi perioodil orduvaimulike päritolumaa üldjoontes ordurüütlike rekruteerimispiirkonnaga, mis oli Liivimaa orduharus tollal laiem kui hilisematel sajanditel, hõlmates Põhja-Saksamaa rannikualad, Kesk- ja isegi Lõuna-Saksamaa.²⁸ Tõenäoliselt jõudis sel ja järgmistelgi sajanditel arvestatav osa orduvaimulikke Liivimaale koos Saksamaalt siia saadetud meistrite ja teiste ametikandjatega, kes võtsid endaga tavaliselt kaasa suure saatjaskonna.²⁹

Peale Akkoni langemist 1291. aastal ja kõrgmeistri residentsi Marienburgi ületoomist 1309. aastal integreeriti Liivimaa haru tugevamalt ordu ühtsesse poliitikasse ja tihenesid sidemed Preisimaaga. Teisalt kujunes 14. sajandil välja Liivi

²⁸ **Fenske, L., Militzer, K.** Ritterbrüder, 35–37.

²⁹ **Meyer, L.** Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Gloßar. Paderborn, 1876, V, 1999 jj., 2002 jj., 3688 jj., 8573 jj., 8796 jj., 8866 jj., 10889 jj. **Dragendorff, E.** Ueber die Beamten des Deutschen Ordens in Livland während des XIII Jahrhunderts. Phil. Diss. Berlin, 1894, 33. Ehkki riimkroonika räägib vaid rüütlistest ja sulastest, on keskaegseid tavasid arvestades siiski tõenäoline, et nii suurtesse saatjaskondadesse kaasati ka vaimulikud. Vt. ka **Górski, K.** Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen, 21.

orduharu kindel rekruteerimisbaas – Reini piirkond ja Põhja-Saksamaa. Lõuna-Saksa ja Tüüringi päritoluga ordurüütleid tuli Liivimaal nüüd juba suhteliselt harva ette.³⁰ 14. sajandil moodustasid endiselt ordu vaimulikkonna enamuse ilmselt Saksamaalt saabunud. Küllap kuulus nende kõrval ordu ridadesse ka liivimaalasi, ent meistri lähikonda ja kõrgemate prelatuurideni nad ei küündinud.

14. sajandi lõpust algas Preisimaalt pärit kleeuse jõuline sissetung ordu Liivimaa harusse. 15. sajandi esimesel poolel saavutasid nad siin juba selge ülekaalu. Samaaegselt võib täheldada Saksamaa osatähtsuse vähenemist Liivimaa varustamises orduvaimulikega ja liivimaalaste senisest suuremat osalust Saksa Ordu tegemistes. Viimatinimetatud tendents avaldub 15. sajandi teisel poolel ka rüütelvendade koosseisus.³¹

Pööre näib olevat tingitud mingist seni veel lähemalt uurimata muudatusest Preisi ja Liivi orduharu suhetes. Algas ju üksikute rüütelvendadega Liivimaale "asumiselesaamine" just samal perioodil, 14. sajandi lõpust. Vaimulikkonna puhul muutus aga tihe mõlemasuunaline liikumine siit alates vist reegliks. Paljude 15. sajandil Liivimaal tegutsenud ordupreestrite elukäik viitab kahe orduharu tihedatele kontaktidele. Endine Elbingi kirikhärra ja kõrgmeistri kaplan Petrus oli 1401–08 tegev Viljandi konvendis ja pöördus siis väga kiitvate soovituskirjadega Preisimaale tagasi.³² 1418 soovis Võnnu konvendi preester Nicolaus Liebecziit Preisimaale tagasi pöörduda.³³ 1429 sõitis ordupreester Stephan kõrgmeistri soovil isiklikes asjus Preisimaale.³⁴ Samal aastal siirdus Viljandi konvendi preester Augustinus Preisimaale ja sai kõrgmeistri jaoks soovituskirja kaasa.³⁵ 1429 palusid kaks Saaremaa kirikhärrat Nicolaus ja Laurentius end kohapeal tekkinud konfliktide tõttu Preisimaale üle viia.³⁶ 1456 tuli Marienburgis elanud ordupreester Lucas Tauwer kõrgmeistri teadmisel ja tahtel vanemas eas pikemaks ajaks Liivimaale.³⁷ 1472 läks 1449. aastast Liivimaa meistri kirjutajana töötanud Christoph Vorstenowe tagasi Preisimaale, kus ta peagi suri.³⁸

Liivimaa meistrid pöördusid uute vaimulike või kantseleipersonali hankimiseks sageli kõrgmeistri või tema kaplani poole. Juba 1392. aastal teatas Wennemar von Brüggenei ordu peaprokuraatorile, et Liivimaa orduharu ei taha ega vaja õiguseksperthe väljastpoolt, sest kõrgmeistril on neid Preisimaal piisaval hulgal.³⁹ 1417 palus Siegfriid Lander von Sponheim kõrgmeistrit saata Liivimaale mõni kanoonilise õiguse doktor, kes orienteeruks paavsti antud bullades ja privi-

³⁰ Fenske, L., Miltzer, K. Ritterbrüder, 29.

³¹ Samas, 37–38.

³² LUB 4, nr. 1761j., 1769; LUB 6, reg. nr. 1903a.

³³ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. Koost. C. E. Napiersky. Riga; Dorpat, 1833–35, nr. 1186, 1281.

³⁴ LUB 7, nr. 20.

³⁵ LUB 8, nr. 17.

³⁶ Samas, nr. 72, 186.

³⁷ Arbusow, L. Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1901.

³⁸ LUB 10, nr. 534, 659.

³⁹ Die Berichte, 1, nr. 209, 315–316.

leegides ning oskaks ordut tülis Riia peapiiskopiga asjatundlikult nõustada.⁴⁰ 1435 soovis meister Frank Kirschorf, et kõrgmeistri kaplan saadaks talle kolm või neli preestrit, kes siis soovi korral orduisse vastu võetaks.⁴¹ 1437 pöördus järgmine Liivimaa meister korduvalt sellesama kõrgmeistri kaplani poole, et ta otsiks mõne asjatundliku mehe, kes sobiks Liivimaa meistri kaplaniks, ja veel kellegi, keda meister saaks kirjutajana kasutada.⁴² Sealjuures on huvitav märkida, et need on ainsad seni teadaolevad Liivi orduharu vaimulike rekruteerimise praktikat kajastavad dokumendid.

Preisimaaga seonduvate vaimulike hulgas leidub kõigi ordu kleruse tegevusvaldkondade esindajaid – konvendipreestrid, ametnikke, toomhärراسid ja piiskoppe.

15. sajandist nimeliselt teadaoleva 68 konvendipreestri hulgas oli preismaalasi vähemalt 15 (liivimaalasi vähemalt 4 ja niisama palju ka Saksamaalt tulnud). Et sellest vaimulike kategoorias on kõige vähem teada, ei pruugi arvuline suhe päris täpne olla. Tähelepanuväärne on siiski asjaolu, et 1442. aasta visitatsioonist säilinud sedelitel oli märgitud peaaegu kõigi preestrite päritolumaaks Preisimaa ja ühel juhul viimasega tihedasti seotud Sileesia.⁴³

Liivimaa orduharu ametnikkonda ja diplomaate vaadeldes torkab silma preismaalaste tugev esindatus meistri lähikonnas 1430.–1470. aastatel. Varasemal ja hilisemal perioodil neid seal ei kohta. 1428. ja 1433. aastal esineb meistri notarina Johannes Winrici ja 1434 Hinricus Hardewyck, mõlemad Leslau diötseesist.⁴⁴ 1435–56 oli meistri sekretäriks ja kirjutajaks Elbingist pärit Paulus Einwald.⁴⁵ 1440–75 oli sekretäri, juristi ja diplomaadina meistri teenistuses Leonardus Rothose Danzigist⁴⁶ ning 1449–72 kirjutajana Marienburgist saabunud Christoph Vorstenowe⁴⁷. 1475–84 esinevad meistri sekretäride ja notaritena jälle kaks Leslau diötseesist pärit meest – Laurentius Matthaei ja Petrus Walrave.⁴⁸ Preisimaa tähtsusele Liivi Ordu kvalifitseeritud ametnikega varustamises viitavad ka juba eelpool mainitud kirjad (viited 39–42), kus Liivimaa meister palub kõrgmeistrit saata talle kaplaneid, juriste või kirjutajaid.

Kuramaa toomhärراسde regionaalset päritolu on enamasti võimatu määrata, sest nad kipuvad allikates esinema üksnes eesnime pidi ja nende taustast tavaliselt

⁴⁰ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, I, 2. Koost. O. Stavenhagen. Riga, 1923, nr. 224.

⁴¹ LUB 8, nr. 938.

⁴² LUB 9, nr. 124, 162.

⁴³ Samas, nr. 804, 811, 834.

⁴⁴ LUB 8, nr. 690, 889; **Hausmann, R.** Archivstudien zur livländischen Geschichte. Livonica im polnischen Reichsarchiv. (Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 12.) Riga, 1880, nr. 37.

⁴⁵ **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 356.

⁴⁶ Samas, 347.

⁴⁷ LUB 10, nr. 534, 659; **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1900.

⁴⁸ LUB 7, nr. 102; Index nr. 2188; Codex diplomaticus regni Poloniae et magniducatus Lithuaniae, V. Toim. M. Dogiel. Wilna, 1759, nr. 84, lk. 149; **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1902.

eraldi juttu ei tehta. Tõenäoliselt koosnes kapiitel oma algusaegadel peaaegu eranditult Saksamaalt tulnud ordupreestritest. Seesugune tendents on täheldatav Preisimaal orduisse inkorporeeritud toomkapiitlites, mille isikkoosseis on dokumentaalselt paremini jälgitav.⁴⁹ 14. sajandi keskpaigast alates pidi aga kohaliku ja Preisimaalt pärit klooruse osakaal pikkamööda suurenema hakkama, kuni saavutas 15. sajandil tõenäoliselt lõpuks ülekaalu. Vähesed andmed Kuramaa toomhärade päritolu kohta kinnitavad eeltoodud oletust. 15. sajandist nimeliselt teadaolevast kümnest kanoonikust oli preisimaalasi vähemalt neli, liivimaalasi üks ja Saksamaalt tulnuid üks. Ehkki Kuramaa kuulus Liivimaa orduharu võimkonda, pööruti uute toomhärade kapiitlisse vastuvõtu nõusoleku saamiseks ikkagi alati Preisimaal resideeriva kõrgmeistri, mitte Liivimaa meistri poole.⁵⁰ Seegi peaks viitama Kuramaa toomkapiitli tihedale seotusele Preisimaaga ja eeldatavasti ka Preisimaa klooruse kergemale ligipääsule nendele prebendidele.

Saksa Ordu osales aktiivselt Liivimaa vakantsete piiskopikohtade täitmisel. Sõbralikult meelestatud, või mis veel parem, ordumeistrile kuulekusvande andnud orduvendadest piiskoppide ametisse määramise saavutamine oli Saksa Ordule tähtsamaid relvi Liivimaa prelaatidega peetavas võimuvõitluses. Nii oli ordu liikmetest piiskoppe neljas Liivimaa piiskopkonnas – Kuramaal, Riias, Tallinnas ja Saaremaal. Igas Liivimaa diötseesis oli nende piiskopitoolile sattumise mõnevõrra erinev.

Esimene ja ainus piiskopkond Liivimaal, mille inkorporeerimine ordule täielikult õnnestus ning mis jäi talle seetõttu lõpuni vaikseks ja rahulikuks tagalaks, oli Kuramaa. Sealsete piiskoppide jada koosnes peamiselt ordupreestritest. Kuna piiskopkond oli vaene⁵¹ ja tema piiskopi tegevusvabadus väga väike, puudusid sellele kohale kuni 14. sajandi lõpuni teised pretendendid ja ordu rahuldus toomhärade endi valitud kandidaatidega. Hiljem kasvas ka Kuramaa piiskopitooli väärtus ja sellele tekkis korraka mitmeid kandidaate, kelle hulgast paavst valis endale sobivaima isiku. Ometi olid kõik pretendendid juba varem orduga mingil kombel tihedasti seotud ja nad võeti pärast ametisse nimetamist Saksa Ordu liikmeks.

1346. aastal ostis Saksa Ordu Taani kuningalt Põhja-Eesti. Üleandmislepingu alusel läks varem Taani kuningatele kuulunud piiskoppide esitamise õigus üle uuele maaisandale, s.o. ordule.⁵² Rooma arvestaski edaspidi Tallinna piiskopi

⁴⁹ Górski, K. Das Kulmer Domkapitel, 329–337.

⁵⁰ Bonifatius IX 1495. aasta Riia toomkapiitli inkorporeerimist seadustavas bullas anti Liivimaa meistrile õigus Riia toomhärassid ametisse kinnitada, nagu seda oli kõrgmeister alati teinud Preisi- ja Kuramaa piiskopkonnas (LUB 4, nr. 1353; vt. ka nr. 1395). 1424. aastal kirjutas Kuramaa piiskop Gotschalk kõrgmeistrile ja palus luba Kuramaa preestri Johannes Marsigli orduisse vastuvõtmiseks (LUB 7, nr. 231).

⁵¹ Kuramaa piiskoppide poolt paavstile tasutava *servitia communis*'e suurus (1/3 piiskopkonna aastasissetulekust) oli vaid 100 kuldnat. Tallinna piiskopkonnal oli see 300, Riial 800 ja Saaremaal koguni 1300 kuldnat. Olgu võrdluseks öeldud, et näiteks Kölnil, Mainzil ja Trieril oli see summa 10 000, Augsburgil ja Eichstättil 800 ning Paderbornil samuti 100 kuldnat (Feine, H. E. Kirchliche Rechtsgeschichte, 1: Die katholische Kirche. Weimar, 1955, 307).

⁵² LUB 2, nr. 852.

määramisel alati Saksa Ordu soovidega. Nii olid 1352–1475 Tallinna piiskopi-
toolil vaid orduvendadest piiskopid. Nende valikus on märgatav selge rivaliteet
valdavalt Põhja-Eesti vasalkonnast koosneva toomkapiitli ja Saksa Ordu vahel.
Näib, et ordu püüdis siin kompromisse leida ja nõustus sageli kapiitli valitud
kandidaadi piiskopiks kinnitamisega. Vastuteenena eeldas ta aga vastse piiskopi
ordusse astumist.

Saare–Lääne piiskoppide valikusse polnud ordul mingit formaalset õigust
sekkuda. Ometi tegi ta seda järjekindlalt, ent pörkas alati toomkapiitli tugevale
vastuseisule. Siiski õnnestus tal saavutada kahe orduvenna – Johannes II Croweli
(1439–57) ja Jodocus Hoensteini (1458–71) – ning mitme ordu suhtes sõbralikult
meelestatud piiskopi ametisse nimetamine.

Riia peapiiskopi ametikoht oli Liivimaa võtmepositsioone. Selle vakantsi
puhul vallandus paavsti lähikonnas alati äge diplomaatliste ja rahaliste vahendi-
ditega peetav võitlus, mille lõpptulemus võis kujuneda täiesti ootamatuks ja mille
käigus saavutatud võit võis hiljem osutuda hoopis kaotuseks. Ordu oli siin ajuti
edukas, kuid siiski ei jõutud soovitud eesmärgini – Riia peapiiskopkonna täieliku
allutamiseni *de facto*.

Kuni 15. sajandi alguseni olid peaaegu kõik regionaalselt määratletavad ordu-
preestritest piiskopid saanud Vana-Liivimaale Saksamaalt. Ainus kõrvalekalle
reeglit oli 1395–97 Riia abipiiskopina tegutsenud Samlandi piiskop Henricus
Kual, kelle sünnipaik asus Preisimaal.⁵³ Väga suure tõenäosusega võib
Saksamaalt saanud orduvaimulike hulka arvata ka kaheksa samal perioodil
valitsenud Kuramaa piiskoppi. Preisimaal, kus orduliikmetest piiskoppide
sotsiaalne ja regionaalne taust on palju paremini jälgitav, ilmusid esimesed
kohalikku päritolu piiskopid allikatesse samuti alles 15. sajandi lõpul.⁵⁴

15. sajand oli Liivimaal aga täielikult preisi- ja liivimaalastest piiskoppide
päralt. Preisimaalt tulnud ja kohalike prelaatide suhtarv oli ligilähedaselt võrdne,
ent nende piiskopkondadesse jagunemise osas torkab silma selge regionaalne
jaotus.⁵⁵ Tallinna piiskopkonna eesotsas seisid valdavalt liivimaalased. Ordu pidi

⁵³ **Schmauch, H.** Die Besetzung der Bistümer im Deutschordensstaate. – Zeitschrift für die
Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1919, 20, 742.

⁵⁴ **Schmauch, H.** Die Besetzung der Bistümer im Deutschordensstaate. – Zeitschrift für die
Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1919, 21, 81–82.

⁵⁵ **Liivimaalased:** Theodericus Tolke – Tallinna piiskop 1403–05 (LUB 4, nr. 1477); Arnoldus
Stoltewoet – Tallinna piiskop 1418–19 (**Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1911–
13, 295); Heinricus Uexküll – Tallinna piiskop 1419–56 (**Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. –
Jb. f. Gen. 1911–13, 295); Everhardus Calle – Tallinna piiskop 1457–75 (**Fenske, L., Militzer, K.**
Ritterbrüder, 158–159); Gotschalculus Schutte – Kuramaa piiskop 1405–24 (**Arbusow, L.**
Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1911–13, 295); Michael Hildebrand – Riia peapiiskop
1484–1509 (**Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1900, 24). **Preisimaalased:**
Johannes Tirgart – Kuramaa piiskop 1425–56 (Die Berichte, 3, eessõna); Paulus Einwald –
Kuramaa piiskop 1457–73 (**Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 356); Martinus Lewitz –
Kuramaa piiskop 1473–1500 (**Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1901, 57);
Johannes Krowel – Saaremaa piiskop 1439–57 (**Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f.
Gen. 1901, 51); Jodocus Hoenstein – Saaremaa piiskop 1458–71 (**Boockmann, H.** Die
Rechtsstudenten, 328); Silvester Stodewescher – Riia peapiiskop 1448–79 (**Boockmann, H.** Die
Rechtsstudenten, 358).

siin arvestama küllalt tugeva Põhja-Eesti vasalkonnaga, kes taotles piiskoppide esitamist omaenda ringkonnast. Kompromissina nõuti neilt piiskopiks pühitsemisel ordu liikmeks astumist.

Kuramaa ja Saaremaa piiskopkonnas pääsesid aga võimule ordu enda esitatud kandidaadid, kelleks olid enamasti kõrgmeistri kaplanid, sekretärid või teenekad diplomaadid, päritolult preisimaalased. Roomas tegutsevad peaprokuraatorid muretsesid endale sageli omal käel sobiva piiskopkonna, teised toetusid aga kõrgmeistri eestkostele. 15. sajandi esimesel poolel, kontsiliarismi kõrgajal, oli tekkinud väarikaid pretendente juba nii palju, et ordu esitas paavstile piiskopkonna proviseerimiseks tavaliselt mitu võrdväärset kandidaati ja mitte kõigil ei õnnestunud igatsetud eesmärgini jõuda. Nii kandideeris ordu peaprokuraator Jodocus Hoenstein 1453. aastal Kuramaa piiskopkonnale ja 1456 Tallinna piiskopkonnale, enne kui ta 1458 lõpuks Saaremaa piiskopiks nimetati. Liivimaa meistri sekretär Paulus Einwald kandideeris 1456 Tallinna piiskopkonnale ja määrati 1457 Kuramaa piiskopiks, ent kandideeris seepeale samal aastal veel palju tulusamale Saaremaa piiskopkonnale. Ordu peaprokuraator Johannes Tirgart kandideeris Kuramaa piiskopina 1432 samuti veel Saaremaa piiskopkonnale. Liivimaa meistri kaplan ja jurist Johannes Menchen pretendeeris 1425 Kuramaa piiskopkonnale ja 1432 Saaremaa piiskopkonnale, ent ei jõudnudki ihaldatud piiskopitoolile. Kõrgmeistri kaplan Niclas Kreuder kandideeris 1483–93 Tallinna, Saaremaa ja Riia piiskopkonnale, ent ei saavutanud midagi.⁵⁶

Orduvaimulike haridusliku tausta puhul ilmneb, et Preisimaa päritoluga orduvaimulikud moodustasid 1430.–1470. aastail harituima osa ordu liikmeskonnast. Klerikute hariduskäiku saab allikate iseloomu arvestades jälgida vaid ülikoolide immatrikulatsiooninimekirjadesse kantuse ja akadeemiliste kraadide omamise aspektist. Nimetatud ajavahemikul olid peaaegu ainsad ülikoolis käinud ordu liikmed Liivimaal ordumeistri Preisimaalt saabunud kantseleipersonal ja endistest ordu peaprokuraatoritest piiskopid.⁵⁷

Erinevalt benediktiinlikule traditsioonile tuginevatest mungaordudest või hiljem tekkinud dominiiklastest ja frantsisklastest ei paistnud Saksa Ordu silma teaduslembusega.⁵⁸ Tavaliselt ordupreestrit ei oodatudki ilmselt midagi enam kui militaarkaplani rolli täitmist. Ordu liikmete õpinguid ei soodustatud, pigem takistati. Statuutide järgi ei tohtinud ükski orduvaimulik ilma vastava loata

⁵⁶ Vt. **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 320 jj.

⁵⁷ Preisimaalt ei pärinenud Johannes Osenbrugge – Riia toomhärja, mitme Liivimaa meistri arst ja kirjutaja, meditsiini litsentsiaat; Johannes Menchen – meistri kaplan ja diplomaat, ordu stipendiaadina Paduas, decr. dr.; Wernerus Stekemet – Kuramaa toomhärja, õppinud Rostockis; Michael Hildebrand – meistri sekretär, hilisem Riia peapiiskop, Leipzigi decr. dr.

⁵⁸ **Kahl, H.-D.** Zur kulturellen Stellung der Deutschordensritter in Preußen. – Rmt.: Die Rolle der Ritterorden in der Mittelalterlichen Kultur. Koost. Z. H. Nowak. (Ordines militares – Colloquia Torunensia historica, III.) Torun, 1985, 37–48; **Kahl, H.-D.** Die Spiritualität der Ritterorden als Problem. Ein methodologischer Essay. – Rmt.: Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter. Koost. Z. H. Nowak. (Ordines militares – Colloquia Torunensia historica, VII.) Torun, 1993, 271–295.

kõrgkooli õppima minna. Sama kehtis ka preestriõpilaste kohta.⁵⁹ Piirangud olid tõenäoliselt tingitud vaimulike puudusest ja kartusest, et nii võivad olemasolevadki kõrgematesse koolidesse laiali pudeneda. Eriteadmistega vaimulike järelkasv pidi võimalikult suures ulatuses tagatama mitte ordu enda liikmete arvelt, vaid väljastpoolt. Sellele viitab ka nõue, et ükski ilmikvend ei tohtinud vaimulikuks saada ilma kõrgmeistri loata ja et need vennad, kes lugeda ei osanud, ei tohtinud ilma loata lugema õppida; kes aga juba oskasid lugeda, võisid seda oskust kasutada.⁶⁰

Uus aeg esitas aga ka Saksa Ordule uusi nõudmisi. Kui varem oli kogu kirjalik asjaajamine eranditult klerikute kanda, siis 15. sajandil hakkas linnades kujunema jõukamate kodanike kiht, kes pidas enesestmõistetavaks saata oma poegi linnakoolidesse ja hiljem võimaluse korral ülikoolidesse õigust või meditsiini õppima. Just nendest said tulevased notarid, kirjutajad, sekretärid või juristid, kes tõrjusid ilma erihariduseta klerikud pikkamööda kantseleidest välja ja tõstsid bürokraatia ning diplomaatia kvalitatiivselt uuele tasemele.⁶¹ Juriidiliselt haritud ametimeeste vajaduse tingis pidevalt kasvav õigusaktide hulk, mille alusel igast poliitilisest vastuolust sai juriidiline küsimus. Konstanzi ja Baseli kontsiilidel tuli pidada tõsiseid kaitselahinguid oma eksistentsi õigustamiseks. Liivimaal taasägenes ordu konflikt Riia peapiiskopi ja toomkapiitliga. See kõik nõudis ordu huvide juriidiliselt kvalifitseeritud esindajaid.

Preisimaal mõisteti seda vajadust kõige varem. Siin alustati 14. sajandi lõpul orduusse mittekuuluvate noorte ja andekate meeste õpingute toetamist ja võeti nad hiljem orduusse vastu.⁶² 15. sajandi algul jõuti samale äratundmisele ka Liivimaal. Esialgu püüti juriste koolitada omaenda liikmete hulgast. 1421. aastal saadeti kolm Liivimaa orduvenda – Johannes Sobbe, Bernhard Broyl gen. Schilling ja Hermann Yode – meistri finantseerimisel vastavatud Rostocki ülikooli õigusteaduskonda.⁶³ 1422. aastal saavutas ordu peaprokuraator Liivimaa meistri palvel paavstilt privileegi, kus ordu liikmetele anti luba ülikoolides õigust

⁵⁹ Die Statuten des Deutschen Ordens, Gesetze 1, Gesetze über Meer I, 3; V, 3.

⁶⁰ Samas, Gesetze 1.

⁶¹ **Oediger, F. W.** Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter. (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalter, 2.) Köln, 1953, 136–137.

⁶² Formaalselt väljaspool ordu seivastele üliõpilastele stipendiumide võimaldamine vastas Preisimaa orduharus juba varem tavaks saanud üldisele praktikale. H. Boockmann leidis ühtekokku 44 Saksa Ordu poolt majanduslikult toetatud üliõpilast, kellest vaid kuus (neist viis olid Liivi Ordu stipendiaadid!) kuulusid eelnevalt ordu liikmeskonda. Saksa Ordu kimbutas 15. sajandil preestervendade nappus. Andekate üliõpilaste toetamine oli üks võimalik tee uute liikmete värbamiseks. Vt. ka **Brundage, J.** The lawyers of the military orders. – Rmt.: The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick. Toim. M. Barber. Hampshire, 1994, 346–357.

⁶³ **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 320, 326, 340–341. Kaks esimest on ilmselt rüütelvennad ja kaovad pärast õpinguid vaatlusaluste hulgast. Vt. **Fenske, L., Militzer, K.** Ritterbrüder, 362, 576–577, 605–606. Johannes Sobbe oli enne õppima saatmist noorem preestervend Liivimaal. Hiljem viibis ta ordumeistri saadikuna Roomas, Lüübekis ja Baseli kontsiilil.

õppida ja sel alal teaduslikke kraade taotleda.⁶⁴ 1423. aastal läkitati Itaaliasse meistri kaplan Johannes Menchen, kes pidi end kanoonilises õiguses täiendama ja doktorikraadini jõudma ning samal ajal Roomas ja Baseli kontsiilil ordu huvisid kaitsma.⁶⁵ 1420. aastate lõpul õppis veel üks meistri kaplan, Berthold Ruckershusen, üheaegselt ordu esindamisega Baseli kontsiilil mõnda aega Paduas ja vist ka Sienas.⁶⁶

Edaspidi võib Liivi Ordu stipendiaatidena kohata orduusse mitte kuulunud mehi, kes olid töötanud meistri kirjutajate või sekretäridena. 1436 immatrikuleeriti Leipzigi Liivimaa meistri Elbingist pärit kirjutaja Paulus Einwald. Pärast studiumi esimese astme lõpetamist töötas ta mõnda aega meistri sekretärina ja saadeti seejärel 1452 Bolognasse, kus promoveeriti nelja aasta pärast kanoonilise õiguse doktoriks.⁶⁷ 1443 alustas Bolognas doktoriõpinguid Danzigis sündinud ja Liivimaa meistri sekretärina töötanud Leonardus Rothose. Doktorikraadini jõudmise järel 1448 oli ta jälle meistri teenistuses, kuid siis juba juristina.⁶⁸ Meistri sekretäridena töötasid veel Krakovis õppinud preisimaalased Christoph Vorstenowe (1449–72), Laurentius Matthaei (1475–82) ja Petrus Walrave (1476–84).⁶⁹

Teiselt poolt jõudis piiskoppidena Liivimaa orduharusse veel teinegi arvestatav hulk Preisimaa orduharu stipendiaatidena või omal käel Euroopa ülikoolides õppinud mehi, kes olid töötanud Roomas ordu prokuraatoritena või kuulusid kõrgmeistri lähikonda: Prahas ja Bolognas õppinud ning viimaks Leipzigi magistrikraadini jõudnud Kuramaa piiskop (1426–56) Johannes Tirtart, varem ordu peaprokuraator Roomas ja kõrgmeistri kaplan⁷⁰; Rostockis ja Bolognas õppinud Saaremaa piiskop (1439–57) Johannes Krowel, varem ordu peaprokuraator kuurias⁷¹; Rostockis, Leipzigi ja Paduas õppinud ning vähemalt magistrikraadini jõudnud Saaremaa piiskop (1458–71) Jodocus Hoenstein, varem ordu peaprokuraator Roomas⁷²; Leipzigi õppinud magister, Riia peapiiskop (1448–79) Silvester Stodewescher, varem kõrgmeistri kaplan ja kantsler⁷³. Neist viimane oli siinsetest Saksa Ordu vaimulikest ainus, kelle õpingud sisaldasid ka teoloogiastudiumi. Kõigi nimetatud isikute kodupaik asus Preisimaal.

Eeltoodut kokku võtavad järelmused rõhutavad edasiste uuringute vajadust.

⁶⁴ Die Berichte, 3, nr. 81; privileeg on trükitud LUB 5, nr. 2608. Privileegi otstarve on ebaselge, sest orduvendade õpingute ees ei võinud ka varem õiguslikke takistusi seista. Vt. **Blaese, H.** Rechtsschulen des Deutschen Ordens – eine Legende. – Zeitschrift für Ostforschung, 1957, 6, 273–293.

⁶⁵ **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 336–337.

⁶⁶ Samas, 321.

⁶⁷ Samas, 356–357.

⁶⁸ Samas, 347–348.

⁶⁹ **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1900, 1901, 1911–13.

⁷⁰ Die Berichte, 3.

⁷¹ **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. – Jb. f. Gen. 1901, 50.

⁷² **Boockmann, H.** Die Rechtsstudenten, 328–329.

⁷³ Samas, 358–359.

1. Vaimulike orduga liitumine ja Liivimaale jõudmine toimus teisi teid pidi ja teistel alustel kui rüütelvendade rekruteerimine. Kindlasti nõuab veel selgitamist, millest oli tingitud 14. sajandi lõpul alanud Preisimaa vaimulikkonna massiline sissevool ordu Liivimaa harusse.

2. 15. sajandil, s.o. ajal, kui kaks orduharu hakkasid poliitiliselt üha enam teineteisest eemalduma, olid vähemalt ühe liikmeskonna osa – vaimulikkonna – tasandil mõlema orduharu vahel tihedad kontaktid ja sage mõlemasuunaline liikumine. Seetõttu tuleb suure ettevaatusega suhtuda mõnel pool loomulikult omaks võetud teesi, nagu oleksid olnud Liivimaa orduharu suhted Preisimaa keskvalitsusega pigem formaalsed ja et sisuliselt võiks rääkida peaaegu täiesti autonoomsest Liivi Ordust Saksa Ordu koosseisus.

3. Ei saa kuidagi alahinnata Preisimaa suuna osatähtsust Vana-Liivimaa ajaloos. Ilmselt tuleb Eesti alaga traditsiooniliselt tihedamalt seotud Põhja-Saksamaa ja Reini-Vestfaali piirkonna kõrval senisest suuremat tähelepanu pöörata ka Preisimaalt, eriti sealsetest linnadest pärinevatele kultuurimõjutustele.

⁷⁴ **Hellmann, M.** Die Stellung des livländischen Ordenszweiges zur Gesamtpolitik des Deutschen Ordens vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. – Rmt.: Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte. Koost. U. Arnold. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 20.) Marburg, 1978, 6–13.

BEITRÄGE ZUM PERSONALBESTAND DES LIVLÄNDISCHEN ZWEIGS DES DEUTSCHEN ORDENS: ORDENSGEISTLICHKEIT VOM 13. BIS ZUM 15. JAHRHUNDERT

Ursula VENT

Dank den bisherigen personengeschichtlichen Forschungen ist es bekannt, daß sowohl der livländische als auch preußische Ordenszweig sich selbständig um Nachwuchs der Ritterbrüder bemüht hat. Beide Ordenszweige hatten ihre eigenen geschichtlich ausgeprägten Rekrutierungsgebiete und ihre eigene fest begrenzte Mitgliedschaft. Austausch von Ritterbrüdern zwischen beiden Gebieten kam nur sehr selten vor. Betrifft es auch Priesterbrüder des Deutschen Ordens?

Alle herkunftlichen Angaben der livländischen Deutschordensgeistlichkeit zusammenstellend entsteht sich folgendes Bild. Die Überlieferung aus dem 13. und 14. Jahrhundert ist leider sehr mangelhaft. Es scheint sich doch, daß der Ordensklerus überwiegend aus den aus dem Reich gekommenen Personen zusammengesetzt war. Auch Livländer sind nicht ganz auszuschließen. Seit dem Ende des 14. Jahrhunderts fingt aber ein mächtiger Zustrom der Geistlichkeit aus Preußen an. Im 15. Jahrhundert gewinnen sie hier schon absolute Oberhand. Daneben treten die aus dem Reich gekommenen Geistlichen immer mehr zurück, Anteil der Livländer scheint aber gewachsen zu sein.

Es gibt genug Beweise zur Behauptung, daß am Anfang des 15. Jahrhunderts zwischen Preußen und Livland Austausch der Geistlichkeit relativ üblich war. Darauf deuten Lebensläufe der vielen Ordenspriester hin. Livländische Meister wendeten sich damals für Besorgung der nötigen Priester, Kapläne, Schreiber oder Rechtsgelehrten oft an den Hochmeister oder seinen Kaplan. Wir finden Preußländer unter allen Kategorien der Ordensgeistlichkeit: unter einfachen Priestern, Kanzleibeamten, Domherren und Bischöfen. In Jahren 1430–70 stellten das aus Preußen gekommene Kanzleipersonal des Meisters und die Bischöfe den höchstgebildeten und einflußreichsten Teil der Deutschordensgeistlichkeit in Livland dar.

Schlußfolgerungen:

1. Rekrutierung der Deutschordensgeistlichkeit und ihre Ankunft in Livland passierte anders und nach anderen Prinzipien als die der Ritterbrüder. Was war der Hintergrund den auffallenden Zustrom der Ordensgeistlichkeit seit dem Ende des 14. Jahrhunderts aus Preußen nach Livland, bedarf sicherlich noch weiterer Forschungen.

2. Obwohl die zwei Ordenszweige im 15. Jahrhundert sich politisch voneinander immer mehr entfremdeten, gab es zwischen ihnen auf Ebene der Ordensgeistlichkeit enge Beziehungen und häufigen Personenaustausch.

3. Neben Nord-Deutschland und Rheinland-Westfalen, die mit Alt-Livland traditionell eng gebunden waren, ist auch Preußen, insbesondere dortige Städte nicht zu unterschätzen.